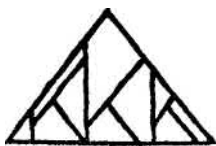

BERGSON RENDELMÉLETE

ÍRTA:

VÉRTESI FRIGYES dr.
theologiai tanár.

1 9 2 7

KARL KÖNYVESBOLT KIADÁSA
PÉCS

COPYRIGHT BY A. KARL PÉCS
HUNGARY, 1927.

HALADÁS - NYOMDA KT. NYOMÁSA, PÉCS, 1928.

ELŐSZÓ.

Vértesi Frigyesnek e tanulmánya Bergson metafizikájának oly pontjára hívja fel a figyelmet, mely az intuíció, az idő és szabadság, az anyag és emlékezet problémái mellett, sőt ezeken túl is érvényes jelentőségében talán a legméltóbb a tanulmányozásra. A kétféle: vitális és mechanikai rendnek szembeállítása adja meg tulajdonképen Bergson egész metafizikájának gerincét s épen ezért nem érdektelen az a feladat, ha valaki a rend egyetemes fogalmát s ennek bergsoni értelmezését kritikai szemmel vizsgálja. Megnyeri ugyanis ebben a szempontban azt az archimedesi pontot, melyen az egész bergsoni gondolatvilág sarkallik s módjában áll e rendszernek gondolatszövését közléről lépésről-lépésre kísérsni s áttekinteni.

Vértesi Frigyes tanulmánya e pontot ragadja ki Bergson gondolatvilágából s erős kritikai éllel vonta le a gondolatokban rejlő logikai következmények egész sorát. Reményünk van rá, hogy Bergson nagy metafizikájának további kritikai megvilágítását is megjelenteti a Symposium-sorozatban, melynek célja nemcsak a metafizikai gondolatvilágnak kritikai ismertetése, hanem korszerű szintézise is.

Pécs, 1926. december hó.

VÁRKONYI HILDEBRAND.

I.

1. Míg az emberiség nagy tömege a történelem folyamán élte a maga mindennapi, a lét- és fajfenntartásra irányuló, praktikus életét, addig a nagy gondolkozók ennek az életlehetőségnek kettős **alapját: a világ keletkezését, fejlődését és lényegét, mellette pedig azt kutattak, hogy mit, hogyan, milyen mértékben tud az emberi értelem megismerni. Megbújt e kérdések mögött a szenvedés és boldogság** problémája, amelynek megoldása sokszor csak következmény gyanánt jelentkezik, de valahogy látszik a legtöbbször, hogy ennek a kérdésnek a megoldása a legóhajtottabb konklúzió. *Buddha* más kérdést nem is ismer el, *bhikkuinak* a lét- és megismerés problémáit érintő kérdéseire nem is felel.¹ *Konfuciusz* sem sokat törődik a két nagy problémával, kozmológikus és ismerettani kérdésekkel; ő is csak az emberek cselekvései számára akar erkölcsi normákat adni.

Minden filozófus, az előbbiek épúgy, mint az utóbbiak kérdéseik szférájában *rendszereket* alkotnak. Ezek az elméleti rendszerek tárgyukban feltételezik a rendszerbefoglalás lehetőségét, a *rendet*. Mindegyik rendszeralkotó ugyanis azzal a meggyőződéssel bocsátja útjára rendszerét, hogy azzal az igazi valóság szerkezetét tüntette fel, annak a törvényszerűségeit foglalta össze.

2. A rend, a törvényszerűség gondolata előtt bámulva áll meg már *Cicero* is és szellemes gondolatfűzéssel egy hatalmas, bölcs rendezőnek a szükségességét bizonyítja belőle. Azt mondja, hogy a természet *jobb és szebb*, mint az, amit a művészet és a mesterség létre tud hozni. Ha pedig ez utóbbiak termékeit nem tulajdonítjuk a véletlennek, még kevésbé tehetjük ezt a természettel, amely *jobb, szebb, mint az előbbiek*.² „Ha valaki mégis azt hiszi, hogy, mindezt a véletlen hozta létre, miért *nem* tartja azt is, hogy, ha az aranyból, vagy bármely más anyagból készült 21 betű megszámlálhatatlan sokaságát valahová szétszórják, ezekből a földreszórt betűkből *Ennius Annalesei* keletkeznek?“³

¹ Geor. g Grimm: Die Lehre des Buddha 9—11. (München, R. Piper 1922.)

² MT. Cicero: „De natura deorum“, c. 84.

³ Id. m. c. 37.

Már Cicero előtt és utána is egész napjainkig — tudatlanok és tudósok konstatálták a világ nagyszerű rendjét, amelyet a miriád lét mélyén, mint összefogó tényezőt észleltek. *Szent Ágoston* pl. a sokféle *békéről* beszélve, azokat a rendre vezeti vissza, így szerinte az egészség a test békéje, amely viszont nem más, mint a „részek *rendezett* hőmérséklete, az értelmes lélek békéje a megismerésnek és a cselekvésnek *rendezett* összhangja,... az emberek békéje *rendezett* egyetértés¹“ stb. Ugyanaz a szt. Ágoston maga nagy elemző képességével meghatározást is ad a rendről: „A rend egyenlő és egyenlőtlen elemek mindegyike a maga helyét nyújtó elhelyezés.“²

3. Az már most a kérdés: vájjon e definícióban megnyugodhatunk-e? Ez a meghatározás lényegi-e? Ismertebb-e, mint a meghatározandó valami? Mi pl. „a maga helye?“ Ha felveszem a meghatározásba a cél fogalmát és a helyet nem csupán fizikai, hanem tágabb értelemben használom, úgy, hogy ^ „helyen“ értek időt, körülményt, — a meghatározás már világosabb lesz ugyan, de féltő, hogy más hibába estem: tágabb lett a meghatározás talán, mint a meghatározandó fogalom.

Még nehezebb kérdés az, hogy vájjon a meghatározás a rend lényegét adja-e? *Megismertük-e már egyáltalán a rend lényegét?*

Kétségtelen, hogy az emberiség közmeggyőződésének adott Szent Ágoston röviden kifejezést fentebbi meghatározásával, vagy körülírásával. Azt mondjuk a szobáról: ez rendes; azt itt értjük renden, hogy minden a *maga helyén* van. Az egészség is rend: a hő, az egyes sejtek stb. a maguk helyén vannak. így folytathatnók, végigmenve a rendnek nevezett állapotok tömegén. Azért ezt a fogalommegjelölést, mint az emberiség közmeggyőződését, figyelmen kívül nem hagyhatjuk. Ezzel azonban a rend problémáját csak megjelöltük, de meg nem oldottuk.

4. a) A rend problémája ugyanis azzal a *kétséggel* kezdődik, vájjon nem az emberi szellem konstruálja-e bele a dolgokba azt a valamit, amit rendnek nevezünk? *Kant* szerint a tér és idő, a 12 kategória, az alanyban benne levő, eleve adott formák, amelyekkel megalkotja, felépíti a magában ismeretlen „Ding an sich“-re azt

¹ „Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionisque consensio; .. pax hominum ordinata concordia.“ S. Augustinus: De Civitate Dei 19. c. 13.

² „Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique lóca tribuens disposition Id. m. 19. c. 13.

a színes világot, amelyet *megismerni* vélünk. Ennek a világnak a rendje nem a dolgokban, hanem *bennünk* van. Valójában tehát magunkat, nem pedig valamely tőlünk független világot bámulunk meg, mikor a rend elragad bennünket. A méretekben, azok összhangjában találunk törvényszerűségeket? A valóság nem métekekből és kilógrammokból áll. Ezek a méretek a mi eszünk önkényes találmányai. Körülbelül ez Bergson vélekedése.¹

Tegyük fel azonban, hogy a rend magukban a dolgokban lévő valami; ekkor merül fel aztán a probléma másik nagy kérdése: honnét van ez a rend? Milyen benső, (t. i. a dolgokra nézve benső) vagy külső erők hozták létre, melyek tartják fenn?

b) Nemcsak a rend mibenléte, de *megismerése* sincs kérdések nélkül. Milyen módon ismerem meg ezt a rendet? Képes-e értelmem követni a valóságot és így megismerni annak esetleg lényegében gyökerező rendjét? Vagy tán a valóság és értelem, mint megismerő képesség valamikor együtt voltak és elválás előtt az előbbi búcsu-ajándéku belenyomta képét a tükörnek készülő valóság-testvérbe, aki azt örök emlékként őrzi időtlen időkig? Hány ilyen megoldási lehetőség van még, ha tekintetbe vesszük a valóság és megismerés lehetséges magyarázatainak összes kombinációit?

Valóságos mélységkutató bűvárokra van szükség, akiknek éles szemük, tájékozódó-képességük, elsőrendű bűvár-felszerelésük, mérésességük és kitartásuk van. Csak ilyen gondolkozó bűvárok lesznek képesek a probléma mélyére leszállani s onnét ismereteket felhozni.

5. Egy ilyen nagyszerű felkészültségű bűvár *Henri Bergson*, szellemessége, csillogó stílusa, nagyszerű hasonlatai, attitűdjének újszerűsége miatt méltán megbámult francia bölcselő. Ő világosan látja, hogy a világ keletkezésének, fejlődésének, lényegének, valamint a megismerésnek a problémája megoldatlan marad a rend problémájának kielégítő megoldása nélkül. Ezért foglalkozik főmunkájában, a „L'Evolution créatrice“-ban oly sokat a renddel. Mielőtt azonban a rendprobléma bergsoni megoldását látnók, ismernünk kell Bergson fejlődési- és ismeret-elméletét, hogy így rendelmélete a szükséges összefüggésben álljon előttünk.

6. a) Bergson fejlődési- és ismeret-elméletét a „teremtő fejlődésről“ írt művében fejti ki. Ebben először is megállapítja a köve-

¹ „Nos unité de mesure sont conventionnelles et, si l'on peut parler ainsi, étrangères aux intentions de la nature“... Henri Bergson: „L'Evolution créatrice.“ p. 238. (Paris, Alcan, első kiadás 1907. Az első kiadással teljesen megegyező 26-ik k. 1923-ban, u. o.) Idézzük: E. C.

téridő módszert. Ez a módszer abban áll, hogy a filozófiának az s újonnan fellendülő biológiára kell támaszkodnia. Ha a filozófia az élet szövevényeit kutató biológia adatait kiindulási alapul elfogadja, akkor megdől a merev *mechanikus* fejlődési elmélet is, meg az a másik is, amely mindent *a finalításra*, célszerű történetre vezet vissza. *b)* Bergson kutatja az ősválóságot, azaz azt a valamit, amiből a mostani világ *végző elemzésben* kialakult. A megismerés erejével kell tehát visszamennie a színes, ezeryi változatú valóságból az *eredeti egyszerűhöz*, annak titkos méhében megtalálni a hatalmas *evolutív* erőt, annak működését kikémlelve bemutatni, hogy *abból* a kezdőlétből, *ennek* az erőnek a segítségével alakult ki minden, ami van. Valóban hosszú út, amelyet kétszer kell megtennie! Útjában a fejlődési- és ismeret-elméletek sokasága, mindmegannyi ellenséges vár, amelyből idegen utak utasaira lesnek, veszélyeztetik útját. A legjobb — és itt szükséges — védekezés a támadás. Ezért támadja meg Bergson *Darwin*, *Kant*, *Spencer*, *Leibniz* stb. ellentétes rendszereit. Miután ezzel az ostrommal készen van, folytatja útját célja, az *ős-lét* felé.

Ez az *ős-lét* Bergson szerint *tudat-szerű valami*.¹ A hajtó, evolutív erő az *élet-lendület*, „*elan vital*.”² Ennek az erőnek a működése következtében megindul a fejlődési, a *teremtő* folyamat, amely az ősválóságnak a disszociálása, széttagolása segítségével, soha meg nem szűnő élet-folyama mellett, lerakja az élőlények megszámlálhatatlan sokaságát és az élettelen anyagot is. Olyanformán történik ez, mint valamely hatalmas folyamból apróbb-nagyobb, a legkülönbözőbb folyásirányú, keskenyebb, vagy szélesebb mederben előtörő *csatornák* indulnak ki.³

a) Az élőlények különböző rendjeinek e keletkezését az magyarázza meg, mily különböző módokon *akar* az őslény fejlődése folyamán az anyagon uralkodni, azt hasznosítani, azt a felvevés által ismét élővé tenni. Az anyag (az élettelen t. i.) az élet teremtő előretörésének teljes ellanyhulási terméke, olyanformán, mint ahogy a gőz fáradtá lesz, *cseppfolyós* alakban lecsapódik és talán meg is szilárdul.

¹ E. C. p. 258. sq. Felváltva B. *életnek* („la vie)-és tudatnak („la conscience“.) nevezi.

² „Cet élan se conservant sur les lignes d' évolution entre lesquelles il se partage, est la cause profonde des variations . . .“ E. C. p. 95.

³ Már ebből is látszik, hogy mily ellentétben áll B. fejlődési elmélete a *Darwin-Lamarck-Haeckel* félével. Az egyes fajok *nem egymásból*, különböző külső és belső behatások szülte apró hozzáadások, tökéletesedések által keletkeznek, hanem az *ős-létből* „*far dissociation et dédoublement*“ . E. G. p. 97.

d) A növényi létnek főjellemvonása a spontán mozgás hiánya. Erre nincs is szüksége, *azért* nem alakította ki az Élet ebben a reprezentánsában a helyváltoztató mozgásra alkalmas szerveket. A növény ugyanis szervetlen *anyagból táplálkozik*, növekszik. Tápláléka a földben és levegőben *mindenütt* megtalálható, ezért bármely helyhez *odakötheti* magát. Az ellenséges élettelen anyagi erők elleni *védekezésről* is gondoskodik a természet, helyváltoztatási képesség nélkül is: gyökerek, kemény szár, tüskék segítségével stb. Ugyancsak a védőszervek védik a növényt az élők ellen is, *de csak annyiban, amennyiben* a többi élők által való elpusztításuk nem eszköze az Élet magasabbra törésének, tökéletesedésének. Ez főként azért, hogy a növények magasabb rendű élőnek táplálékul szolgálnak. Az Életnek feltétlenül szüksége van tehát a növényi létre, ha az anyagot élővé, a szervetlent szervessé akarja tenni. *Ezt a hódítást* csak a csodásan berendezett, növényi szervezetben meglevő, *chemiai laboratórium* tudja elvégezni. Ezzel a munkával bázist ad az Élet minden szervezettel bíró élőlénynek.

e) Az élőlények másik fele már úgy rendezkedik be, hogy csak szerves táplálékot tud feldolgozni. Mivel azt *keresni* kell, ezért az Élet helyváltoztatási szerveket alakít ki. A mozgáshoz szükséges a *tudat* és a *szabadság*, valamint bizonyos *megismerés* is, a megfelelő *táplálék* és a *veszély* tudomásul-vételére, valamint szükséges élő, a létfenntartást szolgáló *szervek létrehozása*. Azért, míg a növénynél a tudat alszik, szabadság és megismerés nincs, az állatnál mindezek kisebb-nagyobb mértékben megvannak, körük azonban nem nagyobb, mint az önkialakítás, lét- és fajfenntartás szükségletei.¹

f) A tudat teljes felszabadulása az *embernél* következik be. Az ember tudattal uralkodik az őt környező világon. Ezt a hatalmát annak az értelemnek köszönheti, amelynek segítségével nemcsak a szerves lényeket hasznosítja létfenntartására, hanem a szervetlen anyagot is, amelyből ezerféle szükségletének a kielégítésére (pl. a különböző ellenségek elleni védekezés, stb.)² *eszközöket gyárt*, kitalálja a *nyelvet*, a *társaslét* elengedhetetlen eszközét. A nyelv viszont a tudat megindult felszabadítását tökéletesíti, mert teljesen *mozgékony*, nem individuális, hanem *általános* jeleket használ, ame-

¹ L. E. C. chap. II. p. 107. sqq Ez a fejezet az E. C.-nak legszebb, legérdekesebb fejezete, amelyben B megokolja az állatok sokféleségét. Különösen nagyon érdekes az ízelt-lábúak és puha-testűek származtatása.

² „Contre ses ennemis, contre le froid et la faim.“ E. C. p. 155.

lyekkel elsősorban a dolgokat, azután pedig a *fogalmakat* is megjelöli. Ezzel az általánosítással cselekvését, viselkedését a dolgokkal szemben szintén általánosítja, megkönnyíti. Ebben áll az embernek nagyobb fokú *felszabadítása*.¹ Az értelemnek a gyártáson és a *hozzá* szükséges *viszony* megismerésén kívül más, a természet által szándékolt szerepe nincs, de más képessége sincs.² A filozofálás luxus, az már nem az értelem dolga!

Van azonban az emberben egy más megismerő képesség is, amely a dolgok lényegéig lehatol, az életet, a tartamot, a maga megállás nélküli mozgalmasságában is felfogja. Ez a képesség ugyanattól az őstől származik, mint az állatnak az ösztöne. Megismerése symbolumok, képek nélkül történik s ez az *intuíció*. „Intuíció a neve annak az intellektuális megérzésnek, mellyel valamely tárgy belsejébe helyezük magunkat, hogy megtaláljuk azt, ami abban egyetlen és kifejezhetetlen.”³

A fejlődés menete végnélküli, nem áll meg soha. Mit rejteget még az Élet a méhében, mint fejlődési lehetőséget, mit az emberi szellem, ha mindjobban intuitív megismerést keres, kiszámíthatatlan. Bergson mindenesetre ezt az intuitív filozófiát akarja művelni, annál is inkább, mert szerinte a „metafizika... az a tudomány, mely szimbólumok nélkül akar boldogulni”,⁴ az értelemnek a megismerése pedig csupa szimbólum.

7. Ez Bergson lét-kutató útjának vázlatos rajza.⁵ Világkialakulási képe színes, érdekes; hogy *igaz-e*, itt nem akarjuk eldönteni. Láttuk azt, hogy ő is a két nagy kérdésre: a lét és megismerés

¹ „Le signe instinctif est un signe adhérent, le signe intelligent est un signe mobile.“ „Le langage a beaucoup contribuer á la libérer.“ (t. i. az értelmet) E. C. p. 172.

² Erről bővebben lásd alább.

³ „Introduction a la métaphysique“ a Revue de Métaphysique et de Moral 1903. I.-ben; magyarul Fogarasi Béla: *Bevezetés a Metafizikába*. (Budapest, Politzer Zs. 1910.) 7. o. Érdekes megjegyzést tesz Bergson intuicionizmusára *Alexander Bernát*: „Bergson ezzel a fogalommal (t. i. intuíció) magyarázza filozófiáját, de filozófiája nem magyarázza ezt a fogalmat.“ A. B.: Az intuícióról. Athenaeum V. (1919.) 3—4 f. 97. o.

⁴ Bev. a Metaf. 8. o.

⁵ H. Bergson filozófiájáról összefoglaló ismertetést és bírálatot adnak: *Nagy József*: *A mai filozófia főirányai*. (Budapest, Franklin 1923) 48—74. o. *René Gillouin*: *Henri Bergson* filozófiája. (Ford.: Farkas Zoltán. Budapest, Franklin 1914.) Bergson filozófiájának egyes részéről lásd: *Louis Weber* a L'Evolution Creatrice-t ismerteti és bírálja a Rev. Metaph. et de Mor. XV. (1907.) p. 020. *Walter Meckauer*: Der Intuitionismus u. seine Elemente bei Henri Bergson. (Leipzig 1917.) *Roman Ingardeu*: Intuition u. Intellekt bei H. Bergson. Jahrbuch, f. Philos, u. phänomen. Forschg. V. (1922.)

problémájára akar kielégítő feleletet adni. Nem elégszik meg azonban azzal, hogy csak a *lét* eredetét kutatja, hanem a megismerő képesség származását is keresi. Ennek a genezisnek a felderítésével akarja meghatározni az értelmi megismerésnek *sajátos* tárgykörét. Miután ezt megállapítja, tovább kutatja azt, hogy melyik a fejlődő valóságnak és az értelemnek közös érintkezési felülete. Mi az a dolgokban, ami az értelem számára alkalmas, az értelem természetének megfelelő konnaturális ingert jelent, hogy az értelmet megismerésre hangolja? Amint ugyanis a hangforrásnak van színe, alakja, súlya stb., a halló idegeket azonban nem ingerli, nem érdekli, a hallás érzetét nem váltja ki, — ezt kizárólag csak a molekulák rezgése éri el, — úgy a dolgokban is számtalan lényege sajátosság lehet, amelyek az értelem számára közömbösek egynek, vagy néhánynak a kivételével, amelyek megütik, mintegy álmából felrázzák az értelmet és tevékenységre — megismerésre — serkentik. Ez a valami az anyagban az, hogy fejlődési irányánál fogva a *homogén, geometrikus térszerűség felé* törekszik, „geometriától terhes“.¹ Az értelem viszont éppen erre a tulajdonságra les mindenütt. Olyan az értelem, mint a rádiófelvevőkészülék, amely meghatározott hullámhosszra van beállítva: mihelyt a megfelelő hullám jelentkezik, működésbe jön. Az értelem geometriára van hangolva, így bocsátotta útjára az Élet; reakciója pedig a megismerés.

8. Ezeknek a megismeréseknek a rendszere a tudomány. Már most az a további kérdés: mi teszi lehetővé ezt a rendszerezést? Ez a *rend*, mint fentebb említettük, — így tartja ezt Bergson is. Így tehát a legtökéletesebb megismerésnek, a tudománynak, alapja egyfelől a *rend*, másrészt az értelemnek az a képessége, hogy a? megismerni tudja. Következésképpen a rend összekötő láncszem — azaz az egymásra találás lehetőségének az alapja — a lét és a tudományos megismerés világa közt és ezért problémája is az ismeret-elméletnek legfőbb kérdése lesz.

Így megértjük azt, hogy Bergson a kérdést ismeret-elméleti szempontból veti fel. „Az ismeret-elmélet főproblémája tényleg az, hogy tudjuk, hogyan lehetséges a tudomány, másszóval végelemzésben: *miért van rend és nem rendetlenség a dolgokban?*“²

¹ ... elle (se. la matière) est lestée de géométrie.“ E. C. p. 239.

² La probléme capital de la théorie de la connaissance est en effet de savoir comment la science est possible, cest à dire, en somme, *pourquoi il y a de l'ordre et non pas du désordre dans le, choses.*“ E. C. p. 252. (Az aláhúzás e cikk írójától származik.)

Mintegy 30 oldalra terjedő elemzésének végső megállapítása az, : hogy nincs és nem is lehet rendetlenség, csak kétféle rend: geometriai és vitális. „Egyszerűen csak geometriai és vitális rend van, ezenfelül, az értelemnek a kettő közti ingadozása által, az összefüggésnélkülinek (a rendetlennek) a fogalma.“¹ Eszerint *petitiopriincipii-t követünk el, ha rendetlenségről beszélünk, amelyre, vagy amefy után következnek a két rend egyike*, „mivel ez már a két rendfajta fogalja magában és a kettő kombinációjából keletkezett.“² Mindebből az következnek, hogy a dolgok olyan elhelyezése, amelyet mi rendnek nevezünk, nem több, mint a teljes chaos és így ezen plus alapján nincs jogunk, pl. a rend nagyszerűsége, kiterjedtsége miatt az emberi értelmet végtelenül felülmúló rendezőre következtetni. Ha ugyanis a dolgok metafizikai szükségességgel rendet alkotnak, a rendnek, mint ilyennek végső, teljesértékű oka, vagy inkább rációja, magukban a dolgokban keresendő. Már pedig ha a dolgok mindenféle elhelyezése egyformán rend, akkor metafizikai szükségességgel van bennük a rend, mert ami van, az metafizikai szükségszerűséggel *valahogyan van*. Ezt különben Bergson kifejezetten mondja is: „Az anyagi elemek komplikációja és a matematikai rend, amely őket összefűzi, szükségképen automatikusan keletkeznek.“³

Hogyan jut el már most Bergson ehhez, a felfogáshoz, miként magyarázza, vagy bizonyítja be, hogy az anyagi és élővilágnak minden létezési formája, elemeinek *bármilyen* elhelyezése rend, más szóval: nincs és nem is lehet rendetlenség, csak rend? E kérdésre úgy felelünk, hogy rövid tételekben adjuk Bergson tanát érveivel együtt

Bergson megállapításaiból a főbbek a következők:

1. *Az anyag rendje nem jelent tökéletességet, amely az anyag természetéhez hozzájárul és így nincs és nem is lehetséges a rendetlenség, hanem csak a rend.*¹

¹ Az értelem ezen ingadozását úgy érti Bergson, hogy az értelem a dolgok bizonyos elhelyezéséről nem tudja eldönteni, hogy az geometriai-e, vagy vitális. L. p. 254—55.

² „puisque il implique les deux espaces d'ordre et qu'il est fait de leur combinaison.“ E. C. p. 257.

³ „... la complication des éléments matériels, et l'ordre mathématique qui les relie entre eux doivent surgir automatiquement.“ E. C. p. 235.

⁴ Bergson mint téves felfogást említi a rendnek pozitív, külön realitás voltát. . . „l'ordre mathématique des choses, étant une conquête sur le désordre, possède une réalité positive.“ p. 240.

2. *A két rendnek (geometriai és vitális) „együttes hiánya oly valami, amit sem nem észleltünk, sem fel nem fogtunk, egyszerű üres szó.”¹*

3. *Az, amit mi rendetlenségnek nevezünk, nem más, mint az egyik rendnek a jelenléte akkor, amikor mi a másikat várunk, vagy pedig az értelem ide-oda-járása, ingadozása a két rend között avégből, hogy eldöntse, melyik rendhez tartozik a talált disposition.*

4. *A rendetlenség fogalma a geometrikus és a vitális rend összezavarásából keletkezik.³*

5. *Rendetlenségről beszélni petitio principal.*

Lássuk már most, hogy Bergsonnak ezek a tételei és a hozzájuk fűzött magyarázatok, érvelések, megoldják-e a rendnek a problémáját?

¹ „... chose qui n'est ni perçue ni conçus, simple entité verbale.“ p. 242. „Elle (t. i. értelmünk) pose ainsi un mot où une juxtaposition de mots rien de plus.“ p. 255.

² „Au fond, tout ce qu' il y a de réel, de perçu et même de conçu dans cette absence de Γ un des deux ordres c'est la présence de Γ autre. J' apelle alors désordre l'absence de cet ordre“, p. 253. ... „La prétendue absence de tout ordre est en réalité la présence des deux avec, en outre, le balancement d'un esprit qui ne se pose ni sur l'un ni sur l'autre.“ p. 255.

³ „Or, dés qu'on c'est représenté clairement la distinction entre l'ordre voulu et l'ordre automatique, l'équivoque dont vit l'idée de désordre (se. „ordre“) ce dissipe „ ... p. 252. ... deux espèces d'ordre que l'on confond d'ordinaire ensemble.“ p. 242.

⁴ „Parler d' une diversité incoordonnés... est donc commettre une véritable pétition de principe.“ p. 257.

II.

1. Bergsonnak első tétele tagadja azt, hogy az anyagi világban uralkodó rend az anyagnak oly tökéletessége, amely hiányozhatna is, ellenkezőleg azt mondja, hogy a rend az anyagnak olyan szükséges velejárója, mint az, hogy kiterjedt. Ha tehát az égitestek nagysági és mozgási viszonylatai megváltoznának és a kiszámíthatatlan lehetőségek bármelyike volna létezésüknek formája, az is ép úgy rend lenne, mint a mostani. Ez ugyanis szükségképpen következik tételéből, mert vagy azt állítja Bergson, hogy a dolgok mostani elhelyezkedése egyedül lehetséges és ez az egyedül lehetséges elhelyezkedés a *rend*, vagy azt, hogy kiszámíthatatlanul sok lehetőség van. Az előbbire rácsáfol minden tapasztalás és az emberi ész világos megismerése; maga Bergson sem tartja. Tehát szerinte *minden* elhelyezkedés rend.

Bergson a dolgoknak azt az elhelyezkedését nevezi *rendnek, amely kielégíti gondolkozásunkat*}. Azt, hogy az anyag minden lehetséges elhelyezkedése rend, egy példával világítja meg:³ Amint — úgymond — a parafababa, amelynek az alja ólomból van, bármilyen helyzetből felegyenesedik, az ólomsúly következtében, úgy az anyag is — tekintet nélkül létrejöttének körülményeire — szükségképpen geometriai rendet alkot részeinek *akármilyen* elhelyezkedésével, mert „geometriával van terhelve“.² Az értelmeknek viszont *minden* kategóriája, megismerési lehetősége, már eleve geometrikus szabású, úgy, hogy minden, ami geometrikus, beleillik és így kielégíti értelmemet — tehát rend.

a) Az „értelem kielégítése“ kétféleképpen érthető. Egyik módon úgy, hogy az értelmeknek megvan a rendről a fogalma, pl. az, amelyet Szt. Ágostonnal a fent említett módon meghatározhatnánk: „egyenlő és egyenlőtlen dolgok mindegyikének a maga helyét nyújtó elhelye-

¹ „D'une manière générale, la réalité est *ordonée* dans l'exacte mesure où elle satisfait notre pensée. L'ordre est donc un certain accord entre le sujet et l'objet.“ p. 243.

² „ . . . Nous pouvons la prendre (se. matière) par n'importe quel bout et la manipuler n'importe comment, elle retombera toujours dans quelque un de nos cadres mathématiques, parce qu'elle est lestée de géométrie.“ p. 239.

zés,“ és így a realitások világában ezt keresve akkor beszél rendről, ha ennek a fogalomnak a talált dispositió megfelel. Ez a geometriával terhes anyagban objectiv rendet tételez fel. A másik mód az, — Bergson a legnagyobb valószínűség szerint így érti, — hogy megfelel az értelemnek, kielégíti ezt *minden*, ami *beleesik* az értelem kategóriáiba. Akármelyik módot is választaná Bergson — nem egészen világos fejtegetéseiből, hogy melyiket választja — először is, nekünk úgy tűnik fel, hogy *ellenmond önmagának*, másodsor pedig *petitio principal* követ el. Vizsgáljuk először az első feltevést. Azt állítja Bergson, hogy a rendtelenség „fogalma“ („entité verbale“) úgy keletkezik, hogy az elemek olyan elhelyezését találjuk, amely bennünket nem érdekel, nekünk nem kell, hogy automatikus, vagyis fizikai rend áll előttünk, amikor vitálisát keresünk és várunk, vagy vice-versa. A kettő közül egyik mindig jelen van, ép úgy, mint ahogy minden írásmű, vagy próza, vagy vers, de semmi esetre sem mindkettőnek a hiánya.¹ Azt is állítja, hogy a két rendből egymásba nincs átmenet.² Így tehát, ha a dolgok (mondjuk élettelen) mostani elhelyezése kielégítette értelmemet, — ez a rendnek Bergson szerinti meghatározása (L. 1. j.) a következő pillanatban már nem — ilyen eseteket a mindennapi élet százszámra produkál, — úgy már nem lehet ugyanolyan nemű (tehát jelen esetben automatikus) rend, hiszen már nem elégíti ki értelmemet. De nem **lehet a másik rend sem, mert nincs egyik rendből a másikba átmenet**, íme, itt látunk ellenmondást!

Egyébként is az eredeti rend *mezgavarása* még nem ad az élettelennek életet és így a vitális rendnek a lehetőségét. Más szóval: ha az égitestek nagysága, pályája stb. vagy pl. a földön az elemeknek egymáshoz való viszonya, amelyek az értelmet kielégítik, megváltoznék, úgy, hogy az már nem elégíti ki, az még nem *vitális* rend, hisz ez a változás még nem ad életet. Az első feltevés szerint tehát kénytelen lenne Bergson azt állítani, hogy az „automatikus“ rend megszűnése eo ipso *vitális rend*, az alacsonyabb rendű rend *lerombolása*, a magasabb *felépítése*, az élet minden tulajdonsága nélkül. Ez nyilvánvalóan *petitio principii*, vagy játék a szavakkal (*aequivocatio*), hogy én a szétrombolt ház szétszórt maradványainak az esetleges elhelyezkedését ugyanolyan névvel illetem, mint a növény vagy állat egyes részeinek egymáshoz való csodálatos teleologikus viszonyát.

¹ L. p. 240. o. k. és 259. o.

² L. p. 256. („deux espèces d'ordre irréductibles l'une à l'autre“).

b) Sokkal valószínűbb azonban Bergson rend-fogalmának egy másik értelmezése.¹ Jelentheti az ő meghatározása a rendről azt is, hogy az élettelen dolgok elemeinek az elhelyezése annyiban felel meg az értelemnek, hogy az az értelem kategóriáiba beleillik („... elle — sc. matière — retombera toujours dans quelq'un de nos cadres mathématiques.“ L. 17. o. 2. j.) Értelem kategóriák („keret“) alatt az értelem *összes* fogalmait érti B., mint az egész „L'Evolution créatrice“-ből és az „Introduction à la métaphysique“² c. értekezéséből kitévő. Ennek a „megfelelésnek“ — mondhatnók úgy is, hogy megismerhetőségnek — az az oka Bergson szerint, hogy az anyag és az értelem az egyedüli eredeti substantia, az *élet*, teremtő előretörésének azonos ellanyhulása, félbeszakítása, megfordulása, folytán keletkezik.³ Ez a megfelelés, „accord entre le sujet et l'objet,“ (p. 243.)

Úgy véljük, hogy ennek a felfogásnak a mélyén is *petitio principii* rejtőzik. Ha ugyanis az „értelmesség keretei“ („les cadres de l'intellectualité“) a. m. az értelem fogalmai, akkor az ezekbe való „beleesés“ nem más, mint az ezek segítségével való *megismerés*. Ha tehát a „bele-, vagy össze-esés“ az értelem kategóriáiba egyszerűen csak *megismerés* és *minden* ilyen „összeesés“ rendrőt tesz tanúságot, akkor minden megismerés, *eo ipso, mert megismerés*, azt mutatja, hogy a megismerés tárgyában rend van. Tehát, mert megismertem, azért már (logice: azért) rend? Következőleg: *minden*, amit megismerek, vagy megismerhetek, már *rend. így könnyű letagadni a rend-hiányt, hiszen az meg sem ismerhető, mert mihelyt megismerhető, már rend. Bergson tehát bizonyítani akarja, hogy nincs és nem is lehet rendetlenség, de ugyanakkor már feltételezi, hogy az értelem számára csak rend van. Ezzel a petitio principii-vel természetesen be van bizonyítva, hogy az anyagi világ csodálatos rendje semmi pozitívum, hanem csak egy indifferens létezési mód, mert akármilyen volna is ez az elhelyezés, mindenképen rendet alkotna.*⁴

¹ Sokkal valószínűbbnek és nem biztosnak mondjuk, mert az minden B. olvasó által ismert tény, hogy sokszor homályos.

² L. revue Métaphysique et de Moral 1903. 1.

³ „Cette adaptation se serait d'ailleurs effectué tout naturellement, parce que c'est la même inversion du même mouvement, qui crée à la fois l'intellectualité de l'esprit et la matérialité des choses.“ p. 225. Másutt „inversion“ h. interruption“. V. ö. pld. p. 239.

⁴ B. első tételével szemben fölöslegesnek tartjuk a rendnek, mint pozitívumnak a bizonyítását, mivel az nagyon is ismerős. Egyébként Bergson egyik legnagyobb bámolója és a L'Evolution Créatrice I. kiad. ismertetője: Louis Weber cáfolja Bergson rendről szóló elméletét. L. R.M.M. p. 668 sq.

2. Bergson második tétele tagadja, hogy a „rendetlenségnek“ megfelelő akár *objectiv*, akár *pedig csak subjectiv fogalmunk is lenne*. „*Entité verbale*“, mint talán a négyszögű kör, vagy a világító sötétség.

Bergson ezen felfogására a következőket jegyezzük meg:

a) Ha elfogadnók Bergson *petitio principii*jét legitim érvelésnek, akkor ez a tétele részben — és csakis *részben* — állana! Azt mondja ugyanis Bergson, hogy az anyag a *keletkezésénél* fogva „terhelve van geometriával“. Ez tehát a most létező anyagról áll. Az emberi értelemnek minden fogalma geometriai keret, amelyekkel csak azt és annyiban ismerjük meg, amennyiben geometrikus, amennyiben a megismerendő dolgok már a velünk született kéz, geometriai ábrákba — fogalmakba — beleillenek. Ami ezenkívül van a dologban, az megismerhetetlen, az értelem által fel nem vehető, amint egy 1 m³ nagyságú tárgynak a fele, egy V2 m³ űrtartalmú edényből kiáll, nem fér bele. Az értelem tehát a realitásnak csak a geometrikus oldalát ismeri meg. Hogy azt más vonatkozásban is megismerjük, *intuitiora* van szükségünk.¹ Bergson szerint az anyag rendje — röviden szólva — geometria, ezért ismerhető meg oly könnyen az értelem által. Vájjon azonban nem volna *lehetséges* olyan anyag, amely ettől a „tehertől“ mentes? Azt B. sem tudja, de honnét is tudhatná, hogy az „Élet“ az ő *substantia*, amely maga a *szabadság*,² nem lanyhulhatott el másként, mint a *geometriával terhelt* anyagban?! Az értelem által? Az B. szerint nem ismerheti meg az életet (Cf. E. C. 179. 0.) Ez az *intuitio* az életről? Hát az is geometriával terhelt? Tehát, ha nem is létezik, *lehetségesnek* kell tartania a rendnélküli anyagot. Így már a rendetlenség *objective* is több lesz, mint üres szó, („*entité verbale*“) amint az aranyhegy szó sem üres, mert egy — *absolute véve* — *lehetséges* valószínűségnek a fogalmát takarja.

Hogy *subjectiv* fogalma van Bergsonnak és minden embernek a rendetlenségről, nem lehet kétségbe vonni. Mikor ugyanis az elemek olyan elhelyezésével találkozom, amely nem elégíti ki várakozásomat, amely tehát Bergson fogalom-meghatározásának egyik *lehetséges értelmezése* szerint nem rend, akkor, hogy a várakozásomnak megnevezését konstatálhassam, kell lennie róla fogalmamnak. Hogyan tudnám másként a dolgok két állapotát

¹ Így Bergson az egész *Introduction à la Métaphysique* érték, és a *L' Evolution Créatrice*ben, kül. 164—176. o.

² Cf. E. C. 197—203. o.

egymástól megkülönböztetni, ha nem ismerném meg, ha nem volna *fogalmam*, mind a kettőről? Ez a megkülönböztetés ennek lehetősége és szükségessége akkor is fennáll, ha Bergson első tételét elfogadjuk. Ebben az esetben ugyanis megkülönböztethetnek a rendet a *lehetséges*, vagy akár *fictiv* rendhiánytól. Így a megkülönböztetés egyik tárgya valóság, a másik pedig tudattartalom lenne. Még az értelemnek Bergson szerinti felfogásában is kimutatható ez a fogalom. Akármennyire is igaz lenne ugyanis, hogy minden fogalom valamilyen geometriai keret, — *tagadni* is tud az értelem! Ha már most összehasonlítja a *dolgok helyzetét*, — akár csak a lehetőségek világában is — az elemek egymáshoz való *viszonyát* és azt találja, hogy ez nem fedti értelmének a fogalmát és *rendetlennek* nevezi, akkor egy negatív fogalmat alkot, amelynek — természetesen — egyrésze pozitív. Ilyen negatív fogalom ezer meg ezer van fogalmaink közt.

b) Bergsonnak az az állítása, hogy a rendtelenséget sem nem észleljük, sem fel nem fogjuk, részben áll; ezt mondja *bizonyos megszorítással* Bergson minden ellenfele. A rendtelenség ugyanis tagadás, vagy hiány (*privatio*), lévén sem *önmagában* nem észlelhető, sem *per se* fel nem fogható. Vájjon azonban, ha 3, általam az asztalra tett tárgyból 1 hiányzik, azért mert 2 tárgyat látok és csak kettőről van az érzetből a jelenben alkotott primitív fogalmam, (idea primitiva) a hiányt nem ismerhetem meg, nem foghatom fel? Nem a hiányt, *mint ilyent*, ismerem meg, hanem a *hiányos dolgot*, kérdésünkben az elemek hiányos elhelyezését.

Így tehát, még ha önálló, az első tételtől *független* tételnek is vesszük Bergson 2-ik tételét, akkor sem áll meg véleményünk szerint ez a létei. Minthogy azonban ez csak az 1. tétel elfogadása esetén állítható fel, ide is belenyúlunk Bergson érvelési hibája, t. i. az, hogy minden, amit csak megismerek, *rend*. De még ebben az esetben is természetes, hogy a rendtelenség több mint „entité verbale“.

3. B. III. *tétele pozitív magyarázatát adja annak, hogy mi is lappang a rendtelenségnek nevezett „entité verbale“ mögött?* Erre a kérdésre hasonlatokkal felel bölcselőnk.

a) Egyik hasonlata az, hogy amikor prózában írt írásművet keresek és könyvtáramba nyúlva versben írt könyvet veszek elő, nem azt mondom, hogy ez *vers*, hanem azt: ez *nem* próza. Ugyanígy, ha verset keresek és prózát találok, azt mondom: ez *nem vers*. Így a talált pozitív valamit, mert *az nem érdekel*, nem önmagával fejezem ki, hanem a keresett és várt dolog *tagadásával*.

Ezáltal a kifejezésmód által keletkezhetik az a téves felfogásom, hogy versen és prózán kívül van valami harmadik, ami sem nem vers, sem nem próza, hanem valami, ami e kettőnek közös substratuma, olyanformán, mint ahogy a *genus proximum*, két különböző speciesének.¹ Már most amint ez a harmadik, sem-nem-próza, sem-nem-vers, mint valami substratum nyilvánul meg beszédemben (fogalmam nincs róla!) így a *rendetlenség* is. Mikor ugyanis vitális rendet várok és automatikusát, mechanikusát találok, vagy vice-versa, nem azt mondom, hogy ez mechanikus . vagy vitális rend, azaz nem önmagával fejezem ki a talált rendet, hanem a nemkeresett mechanikusát *nem* rendnek, ugyanúgy a nem várt vitalist is rendetlenségnek mondom és pedig azért, mert a talált rend *nekem* nem kell, nem érdekel. Csak *azt észlelem*, hogy hiányzik belőle az, amit várok, számomra tehát pusztán negatívum, rendetlenség. Ezáltal keletkezik a kettő közös substratumaként a nem-vitalis, nem-automatikus rendű valami, a rendetlenség „entité verbale“-ja.

b) Második hasonlata Bergsonnak a „rendetlennek“ mondott hálósobáról szól. Ez a hasonlata azért fontos, mert ebben Bergson a rendet már egy *harmadik* értelemben veszi. A szobában, alvás után, a bútorok nincsenek abban a rendben, azaz úgy elhelyezve, amint egy rendes ember azokat el szokta helyezni. Tehát nincs meg az „akart“ rend.² Rendetlenséget, rend-hiányt találtam? Dehogy, *mechanikus rend* van, hiszen minden butor elhelyezésének, mint okozatnak, *megvan a maga arányos létesítő oka*, legyen ez az ok automatikus, vagy személyi. És ez már tökéletes rend és pedig *automatikus*. De mert nem azt vártam, hanem az előbbit és mert várakozásom kielégítést nem nyert, a talált „rend“ egyáltalában nem érdekel, számomra nem létezik, azért egyszerűen azt mondom: ez nem rend.³ Bergson ebben a hasonlatában a rend fogalmát úgy határozza meg, hogy az az okozat és ok proportiója.

¹ L. E. C. 241. és 253. o.

² Bergson felváltva használja a nem-automatikus rend megjelölésére a „voulu“ és „vital“ megjelöléseket. Oka ennek az, hogy szerinte minden élőlényben van conscientia, (tehát a növényben is) amely a növényben „alszik“, az állatban korlátozva van, csak az emberben szabad. Ez a conscientia irányítja, hozza létre, a növény stb. organizmusát, határozza meg minden működését Másrésztől Bergson szerint a conscienciától elválaszthatatlan az az akarat és a szabadság. Innét tehát a „vitali“ és „voulu“. L. L'Evolution Créatrice Ch. II. p. 107. sqq. és elszórta az egész műben.

³ L. E. C. 253. o.

Más szóval, *rend a dolognak az az elhelyezése, amelynek elégséges létesítő oka van.*¹

c) A harmadik hasonlat *a chaosról* szól, mint a rendhiánynak a summációjáról. Bergson szerint — amint láttuk — a „rendetlenség“ vélt fogalma úgy keletkezik, hogy a lehetséges két rend valamelyikét keressük, olyan kedélyállapotban („une brume d'états affectifs“ p. 253), hogy a másik egyáltalán nem érdekel bennünket, nem *létezik* a számunkra, miért is jelenlétét észre sem vesszük és így a *keresett* rend *hiányát* egyszerűen *minden* rend hiányának, azaz rendetlenségnek nevezzük. Hogy a kívánt rend létrejöjjön, valaminek *kell* történnie. Így a „rendetlenség“ mindig *megelőzi* a dolgoknak azt az elhelyezését, vagy állapotát, amely számunkra rend.

Már most az egész világon, ha azt a maga egészében tekintem, van az egész, mint egységet, átfogó rend. Ezt is meg kellett előznie „rendetlenségnek“. Így a praktikus életbe belemerülő értelem, így aztán kénytelen-kelletlen meg is konstruálja az értelem az ős rendetlenséget, a *chaost*. Hogyan? Egyszerűen úgy, hogy képzeletben a rend elemeit kiszedi a mostani világból azáltal, „hogy egy csomó szeszélyes határozattal növelünk, kibővítünk, elnyomunk, míg el nem érjük azt, amit rendetlenségnek nevezünk“. Közben pedig nagyon ügyelünk arra, hogy „azonosat az azonossal össze ne kapcsoljuk, hogy az okozat arányban ne álljon az okkal“.² Azt gondoljuk, hogy most már kész a rendhiány, a rendetlenség. Dehogy! Bergson szerint ez a „másik“ rend, az *akart* rend, az automatikus helyett! Ugyanis semmi más nem történt, mint az, hogy az elemek automatikus rendjének elvét félredobtuk és helyébe a mi, egy meghatározott célra irányított, egy *domináns* szándék által vezetett és egységesített, számtalan kis *akarati* elhatározásunkat helyeztük. A vezér-szándék a chaos megkonstruálásának a szándéka. Ezáltal gondolatban — hisz a chaos másként nem létezik és soha nem is létezett Bergson szerint — az élettelen anyagba a mi akaratunkat, tehát vitalitást, vittünk bele, mintegy benső princípiumként. Ezáltal akkor, amikor a „rendetlenségről“ lévő vélt fogalmunk igazolására egy ős rendetlenséget akarunk konstruálni, az *automatikus rendet vitálissal pótoljuk*.

¹ Érdemes megjegyezni, hogy Bergson egy külön értelmezésében („Notes sur les origines psychologiques de notre croyance à la loi de causalité“. Revue de Métaphysique et de Morale 1900) az oksági elvet, mint pia fidesnek a tárgyát elveti!

² E. C. 254. o.

d) Bergson negyedik hasonlata a *véletlenről szól*, aminek a „fogalma“ a rend hiányával közeli rokon. Szerinte véletlenről akkor beszélünk, amikor a létesítő — és a céloknak a hiányát véljük magunk előtt látni. Ezt azonban Bergson téves felfogásnak tartja, mert a két ok közül az egyik mindig jelen van, csak hogy úgy, hogy mi éppen a *másikat várom*. Mikor a játékos rouletteja megáll egy nyerő szám felett, akkor véletlenről beszél ép úgy, mint az is, akinek a fejére a háztető zsindelye esik és megsebesíti. Az előbbi valami *nem várt* jóhoz jut, amit megszokásszerűen, valamely jó szellemmel bíró lénynek tulajdonítunk, az utóbbit olyan baj éri, amely rendszerint rossz embertől ered. Mivel egyik esetben sem lelhető fel a *megszokott* ok, — jelen esetben jó és rossz személy — azért *oknélküliségről, véletlenségről* beszélünk, pedig valójában meg van mindkét történésnek a proportionalis oka, csak hogy ez az ok mechanikus, pedig mi akaratos okot vártunk volna. Viszont, mikor az anyagi világban az okok és okozatok megszokott egymásutánja megszűnik, akkor ismét oknélküliségről, véletlenről beszélünk, mert mechanikus okozást várunk és akaratot (vagy ahhoz hasonló, arra visszavezettetett) találunk, amely utóbbiban, mivel ellentétes várakozásunk miatt számunkra nem létezik, egyszerűen okhiányt, véletlent látunk.¹ Amint tehát a rendhiány, vagy rendtelenség szava és vélt fogalma mögött a valóságban rend és pedig a nem várt, bennünket nem érdeklő, *rend* van, úgy a véletlen mindig a várt *oknem* hiányát és nem a proportionalis ok hiányát, jelentheti.

Ezek Bergson hasonlatai, amelyekkel a rendtelenség vélt fogalmának pozitív tartalmát akarja kimutatni. Ez nem más, mint — röviden szólva — a *másik rend, a nem akarás kódén keresztül* nézve.

e) Úgy véljük, hogy ezeknek a hasonlatoknak közös tulajdonsága a fent említett *petitio principii*. Az első hasonlat már eleve csak két pozitív lehetőséget enged meg — ahogy azt Bergson felhozta. Bármennyire is igaz az, hogy, ha valamit kívánok és keresek, a keresett dolog élénk elgondolása és kívánása, a legtöbbször meggátolja más dolgok *distingvált* és *reflexe* tudatos felfogását, — a többé-kevésbé tudatos felfogást követő ítéletnek is legtöbbször negatív a formája, — ez a negatív jelleg még sem tiszta negatio tudatunkban! így pl. a rózsát kívánó és kereső számára a *talált ibolya nem semmi*. Ez abból is világos, hogy az ibolyában

¹ L. 254, 55. o.

nem a *rózsa-hiányt* fogom fel *directe*, hanem ami az ibolyában pozitív és a hiányt csak *indirecte*, bizonyos naturalis demonstratio alapján. Hasonlóképpen van ez a rendnél is. Ha én a keresett rend helyett másik *rendet* találok, azaz a dolgok olyan elhelyezését, amely kielégíti a rendről való habitualis fogalmamat, bármennyire is közömbös nekem a talált rend, mégsem vagyok annyira vak irányban, hogy *direct* tudatossággal nem fognám azt fel és ne *benne* fedezném fel *annak* a hiányát, amit keresek. így pszichológiai és logikai lehetetlenségnek tartjuk, hogy a talált, de *nem keresett* rend annyira közönyös legyen, hogy azt *teljes* hiánynak fogjuk fel és így alkossuk meg az *absolut* rend-hiány, rendetlenség fogalmát. Bergson hasonlatában (prózáról és versről) is, mikor prózát találok és verset keresek, a talált prózát bizonyára nem veszem egyenlőnek pl. egy szótárral, még kevésbé egy minden rendszer nélkül, szavakkal telefirkált füzet szótömegével. Pedig, hogy a rendetlenség fogalma Bergson felfogása szerint keletkezhessek, ennek kellene véleményünk szerint történnie! A másik három hasonlat a rendnek olyan meghatározását csúsztatja be, amelynek elfogadása az oksági elv híveinél lehetetlenné teszi még a rendhiányra való gondolást is.

Az első hasonlat e mellett visszafordítható. Mielőtt ugyanis a próza, vagy vers, készen előttünk van, az író lelkében *készülő* gondolatok, amelyek kifejezésére a két forma lehetséges, nagyjában egyaránt elmondhatók prózában és versben. Hogy egyik, vagy a másik forma létrejőjön, alakító, rendező munkára van szükség, amelynek a keletkezés stádiumában (in fieri) lévő, egyik forma által sem determinált, gondolatok a bázisa. A hasonlatban ez lenne *az a harmadik*, ami a rendhiánynak, rendetlenségnek megfelel.

Ha pedig a prózát, vagy verset, mint *külső* formát, izoláltan tekintjük, szintén könnyen megtalálható az a harmadik „sem nem próza, sem nem vers“ t. i. az el nem rendezett — nyelvtani, stilisztikai, vagy verstani szempontból — szavak, amelyek akár az ember emlékezetében, akár a szótárban, vagy pl. szedőgépben adóttak. Ezekből a szavakból, mint egyezményes jelekből, a próza, vagy a verstan szabályai szerint alkotható akár próza, akár vers. Tehát bármelyik elemét is vegyem a prózának, (materiális vagy formális) valóban meg van a „sem nem próza, sem nem vers“ harmadik, amelyhez rendező munkának kell hozzájárulnia, hogy egyik, vagy másik létrejőjön. Ez a létrejött valami, a felhasznált elemek *új* állapota, az előbbihez valamit, positívumot, hozzá ad: *acquisitio*

tehát, következésképp, ha rendetlenségnek a fogalma is, vagy vélt fogalma, úgy keletkezik és olyan objectiv értékű, mint a próza és vers közt lévő, mindkettővé determinálható valami, a „sem nem próza, sem nem vers“ harmadik, amihez rendezésnek kell még hozzájárulnia, hogy a pozitív értékben többet jelentő próza, vagy vers, jöjjön ki, úgy a rendetlenség fogalmának objectiv értékével és a fogalmat megismerő értelemmel teljesen meglehetünk elégedve.

Bergson többi hasonlatának közös vonása az, hogy rendnek nevezi az elemeknek az állapotát, vagy azt a phaenoment, amelynek elégséges oka van. Készséggel megengedjük, hogy ilyen értelemben rendetlenség nincs, mert az elégséges ok elve kivétel nélküli, általános, methaphysicai princípium. Vájjon azonban a rendnek ez a minimalista fogalma megegyezik-e Bergson által is sokszor emlegetett „sens commun“-nel? Vájjon, ha egy író műveinek kinyomtatására felhasznált összes betűket gyerekek marokkal szét-szórják, a betűknek ez az elhelyezése azért már rend, mert a gyerekek fizikai ereje stb. az elhelyezésnek *elégséges létesítő oka?*

A chaos-hasonlatban — több homályos rész mellett — világos Bergsonnak az a felfogása, hogy chaos alatt az anyagi világnak azt az állapotát értjük, amelyben az oksági elv nem érvényesül. Ezt az állapotot azonban képzeletünk szüli csak, attól a vezető szándéktól irányítva, hogy a helyes okozati összefüggés, harmónia, symmetria egy részben se maradjon meg. (L. fent.)

Mindenekelőtt bizonyos az, hogy azok, akik a chaost objectiv fogalomként kezelik, nem ezt értik alatta. Tudják ugyanis azt, hogy a metafizikai chaos lehetetlen és így a *fizikai* világ kialakulásának a kezdete sem lehetett. Bergson chaos fogalma pedig ilyen metafizikai chaos, a világban uralkodó egyik legfőbb metafizikai törvény hiánya. Chaos alatt az anyagi világ kezdetleges, differenciálatlan állapotát értjük, amely a benső fejlődési princípiumok alapján a mostani, a „*sens commun*“ rend fogalmának megfelelő, csodálatosan elrendezett világgá alakult ki olyan erők segítségével, amelyek *szigorúan az oksági elv* szerint működtek. Nem akarunk igazságtalanok lenni a nagy bölcselővel szemben, véleményünk szerint azonban Bergson a chaossal, mint az ős rendhiánnyal, objective úgy bánik el, hogy annak lehetetlenségét kimutassa, hogy már eleve *lehetetlennek veszi fel*, amelyről könnyen bebizonyítja azt, hogy nem lehet objectiv, hogy phantasia szüleménye, hogy *ehhez*, mint substratumhoz nem viszonyulhat a kétféle rend, mint az eredetinel tökéletesebb állapotot jelentő *jámulék*. Felfogásunk szerint ez az

érvelési, hiba abban leli magyarázatát, hogy bölcselőnk annyira benne él színes, érdekes rendszerében, hogy annak *rendszerenkívüli* vonatkozásai, esetleg hiányai, kikerülnek figyelmét.

Így a rendhiány, „*désordre*“ fogalmának a keletkezése nem abban leli a magyarázatát, hogy a nem keresett rendet nem vesszük figyelembe, úgy tekintjük, mintha nem is léteznék és így nem pozitív terminusokban, hanem a számunkra — hie et nunc — egyedül jelentős rend tagadásával fejezzük ki, ami practice egyenlő a *minden* rend teljes tagadásával, ezt a tagadást substantificáljuk és meg tesszük a két rendnél tökéletlenebb, a valóságban is létezett, munka által a rendek valamelyikévé determinálható, kezdő állapotnak. Ezt nem bizonyítják Bergson hasonlatai, hanem inkább az első hasonlat, ha kielemezzük, alkalmas arra, hogy szemléltesse a „*désordre*“ reális substratumát, t. i. a még semmiképen sem rendezett anyagot, másik három hasonlatában pedig a rendnek olyan definitívját kapjuk, amely szerint ugyan az elemek minden lehető elhelyezkedése rend, de amely a Bergson által más vonatkozásban sokszor elismert „*sens commun*“-t ki nem elégíti, egész komolyan — az életben — még Bergson magát sem. Még soha senkinek nem jutott eszébe rendről beszélni azért, mert az oksági-elv érvényesült, azaz azért, mert minden keletkezett dispoziciónak meg van a maga proportionális oka.

4. B. IV. *itétele a „désordre“ fogalmának a keletkezését akarja feltárni.* Gondolatfűzése kissé homályos, amelyet a következőkben kísérlünk meg kielemezve visszaadni.

a) Két nagy rend van, amelyek egymástól lényegesen, annyira különböznek, hogy azokat a *bölcséletnek* nem szabadna közös névvel illetni, még kevésbé egy fogalom alá venni.¹ A két rend közti lényeges különbség abban áll, hogy míg az élettelen világban mechanikai szükségességgel hasonló okok hoznak létre hasonló eredményeket, okozatokat, addig az élők világában nagyon különböző elemi okoknak lehet ugyanaz az okozata.²

A többi különbségek: az élet — és így annak a rendje is — a finalitas körül „*oszillál*“ — majd alatta marad, majd felülmúlja azt. Az anyag viszont a tehetetlenségnek, passzivitásnak, automatis-

¹ „Il faudrait . . . mettre sur les deux espèces d'ordre des noms différents ...“ E. C. p. 243. Nincs jogunk a két rendet „à les confondre dans la même définition“ p. 247.

² . . . „les causes élémentaires, infiniment complexes, peuvent être toutes différentes.“ p. 145.

musnak a gondolatát juttatja eszünkbe.¹ Az élet a maga egészében, csupa feszülés, („tension“) teremtés, változás, az anyag ellenben a feszülés megszűnése, ellanyhulás, kiterjedés, geometrikus gépiesség (p. 243.).

Bár ilyen áthidalhatatlan ellentét k, különbségek, vannak a két világ közt, mégis talál az ész köztük hasonlóságot is.

Mindkét világban konstatál az emberi ész *ismétlődési*. Az élők világában a faji sajátságok azonosak a *faj egyedeiben*, az életteleneknél is konstruál az ész az élők fajaihoz hasonló „fajokat“, amelyekhez az ész alkotta élettelen, *quasi* individuumok, tartoznak.²

Ismétlődés itt, ismétlődés ott. Ez teszi lehetővé az értelemnek, hogy általánosítson.³ Ezt az általánosítást az emberi cselekvés kívánja meg, mert a mi hétköznapi életünk lesi, várja a dolgok és helyzetek ismétlődést (246. o.).

Minthogy pedig az értelem mindent a praktikus élet szempontjából fog fel, — Bergson szerint⁴ — a praktikus élet pedig, hogy a cselekvés könnyebb legyen, általánosítást követel, azért az értelem a két rendet áthidalhatatlan különbségeik ellenére is *egy* fogalom alá, *egy* szó alá, vonja össze.

Hogy ebből az összevonásból, vagy inkább összetévesztésből („confusion“) hogyan ered a *rendetlenség fogalma*, Bergson nem fejtí ki. Nem nehéz azonban az ő gondolatát folytatva az általa felállított elvek szerint ezt pótolni. Mikor pl. vitális rendet keresek és nem találok, azért beszélek rendetlenségről, mert csak egy rendet ismerek el és így a *keresett* rend hiánya *minden* rendnek a hiányát jelenti számomra, azaz rendetlenséget („désordre“). Ellenben, ha élesen elhatárolnám a két rendet és a kettő közti különbség élenken a tudatomban élne, a keresett rendnek talált hiánya nem szuggerálná belém a rendetlenségnek, hanem egészen önkénytelenül a *másik* rendnek a fogalmát.

b) Ebben az egész — kétségkívül érdekes — gondolatmenetben abban látjuk a tévedést, hogy valaki is a kétféle rendet, *amennyiben* azok egymástól eltérnek, összezavarná. A nagy különbségeket minden gondolkozó látja, még akkor is, ha nem állapít meg a két

¹ E. c. 243. o.

² Bergson nem ismeri el, hogy az élettelen anyagban is vannak individuumok . . . „C'est notre perception qui morcelé la matière inerte en corps distincts, guidée par les intérêts de l'action.“ p. 248.

³ „l'un et l'autre permettent que notre esprit generalise.“ E. C. 245. o.

⁴ L. E. C. passim.

rend közt ilyen contrarietast, mint: az élet teremtés, az anyag a teremtés megszűnése; az élet csupa mozgalmasság, az anyag maga: a merevség; az élet egyszerű (csak az élethullák összetettek ezer meg ezer elemből¹), az anyag csupa összetétel, stb. A Bergson által tagadott, de nagyon sok gondolkozó által elfogadott, principium vitale, elérhetetlen magasságba emel minden élőt az élettelen világ fölé, úgy, hogy *ennek* az alapján szállanak szembe a monizmussal, ennek az alapján tagadják a generatio aequivocának a lehetőségét. Ez a principium vitale a legbensőbb oka az életműködéseknek, amely működés, csak életnél fellelhető actio immanens, ismét a *kétféle tevékenység* közt állapít meg áthidalhatatlan különbséget. Ezek valóban olyan különbségek, amelyek tapasztalati úton is közvetlenül, vagy közvetve, igazolhatók és a bölcselek nagy részét ép úgy, mint a bölcselettel nem foglalkozókat, megóvják a két világ összetévesztésétől.

c) Nem fogadhatjuk el azt sem, hogy a két világ közti különbség olyan természetű, hogy azok rendjéről alkotott *egy* fogalom conceptus aequivocus és még a közös elnevezés is aequivocatio.² Feltételezve az általános fogalmaknak a mérsékelt realizmus adta objectiv értékét és így az abstractio jogosultságát, bizonyos, hogy a rend fogalma a két világra vonatkozólag még csak nem is analog, hanem conceptus univocus. Ha azonban semmi ítéletet sem alkotunk az általános fogalmak objectiv értékéről, még akkor is áll következő fejtegetésünk. Az ugyanis tudatunk közvetlen adata, hogy varjnak általános fogalmaink, amelyeket részben *egyértelműleg* (ember stb.) *hasonló* értelemben (fehér a hó és a színdarab) és végül értelmi rokonság nélkül (pyramis-egyptomi és a boxkenőcs) használunk. Az emberiség közmegegyezéséből eredő fogalmat a rendről Szent Ágoston röviden így definiálta meg: „Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique lóca tribuens disposito.“ A rend oly elhelyezés, mely az egyenlő és egyenlőtlen elemek mindegyikének saját (valamilyen célnak megfelelő) helyét adja meg.³ Ez a meghatározás feltételezi a célszerűség fogalmának objektivitását, amelyet általánosságban Bergson sem tagad. Már most ennek a meghatározásnak *nincs egy fogalomjegye sem*, amely ugyanazon értelemben ne állana mindkét világról. Így tehát valóban

¹ A fizika és kémia által kimutatott elemek reálisak, de kizárólag „pour les faits de destruction organique“. E. C. 246. o.

² L. a IV. tétel 1. jegyz.

³ S. Augustinus: De civitate Dei. 1. 19. c. 13.

megvan a keresett közös fogalom, amelynek két speciese (vagy genus subalternuma?) az élő és az anyag rendje, hiánya pedig a dolgokban található rendhiány, rendetlenség. így a közös név: *rend*, is indokolt!

d) Egyébként Bergson maga is állapít meg *univoce* közös fogalmakat a rendről és róla többféle meghatározást ad. „A rend bizonyos megegyezés az alany és a tárgy közt.”¹ Ezt Bergson úgy érti, hogy a szellemnek két iránya lévén: az egyik a feszülés, vagy teremtés, a másik pedig a feszülésnek, teremtésnek a megszűnése, az anyagba való ellanyhulása, — az emberi értelemben megnyilvánuló szellem mindkét világban, az élők és élettelenek birodalmában, önmagára talál. A szellem ugyanis az őszubstantia, amely ősi, differenciátlan állapotából elindulva kitermi önmagából az élők ezernyi változatát, teljes ellanyhulásával pedig az anyagi világot; ez utóbbinak létrejötte hasonlít tehát a fáradt gőznek cseppfolyós halmazállapotban való átmenéséhez.²

Bergson másik meghatározása szerint a rend a dolgoknak az az elhelyezése, amelynek elégséges létesítő oka van. (L. fent.) Mindkét meghatározást egyformán használja Bergson mindkét világról, ez a kiindulása, ez a fogalom az alapja annak az érvelésnek is, amellyel a rendhiány fogalmának, vagy inkább vélt fogalmának objectív értékhiányát bizonyítani akarja. Tehát akkor, amikor a közös fogalom lehetőségét tagadja, ezt a tagadott közös fogalomnak a segítségével teszi, azaz explicite tagadja azt, amit implicite állít.

e) Hogy Bergson valóban ugyanabban az értelemben (*univoce*) használja a rend fogalmát, mutatja az első helyen adott meghatározása, amely az ő világ-evolúcióról vallott felfogását teljesen fedi: a rend a fejlődés folyamán önmagát is bifurkáló szellemnek önmagára találása a belőle eredő kétféle világban.³ Már most, hogy az önmagára találás fogalma *egyformán* álljon mindkét világról, vagy másszóval, — ahogy ezt Bergson másként is kifejezi — hogy a megegyezés a megismerő alany és a tárgy közt *univoce* állítható legyen mindkét világról, semmi más nem szükséges, mint az, hogy ugyanaz a szellem (ős-szellem) lényegileg *azonos* módon legyen meg — a szellemből való eredését tekintve — mind a két világ-

¹ E. c. 243. o.

² Így Bergson az E. C. 1. és 2. f. Mennyire hasonlít ez a fejlődési elmélet az indusok korábbi *Védanta* filozófiájában felállított hypothesishez! (8—7. sz. Kr. e.)

³ „C est l'esprit se retrouvant dans les choses.“ E. C. 243. o.

ban, és hogy a szellemi önmagára-találás ténye is lényegileg azonos legyen. Bergson pedig ezt állítja, ezt akarja kimutatni az E. G. nagyobb részében. Tehát világos, hogy ő maga is *univoce* használja a rend fogalmát. Mi következik azonban mindebből?

Az, hogy Bergsonnak elmélete: mintha az emberiségnek — tán őt és néhány követőjét kivéve¹ — a rendről és rendetlenségről alkotott felfogása a két rend összezavarásából keletkezett volna, nézetünk szerint téves. Annyira téves, hogy ő maga sem tud az emberiség közös felfogásától szabadulni. Igenis van a két rendnek közös, azonos fogalma, amelynek, mint genusnak, két speciese a két világnak a rendje.

5. Bergson végül azzal vádolja meg azokat, akik a rendetlenség fogalmát objectívnak tartják, hogy petitio principii követnek el, mikor rendetlenségről beszélnek, mint az egymáshoz tartozó elemek kezdő állapotáról, amelynek valamilyen terv szerinti szétosztása alkotja a rendet}

a) A mondottak alapján ez a petitio principii abban állana, hogy rendetlenségről úgy beszélünk, mint a rendet megelőző állapotról és ebből az állapotból kiindulva magyarázzuk meg a rendet. E felfogás szerint a rend úgy jön létre, hogy az eredeti tökéletlen állapotot a részek tervszerű disponálásával megszüntetjük és kész a rend. Rendetlenség azonban „értelem nélküli üres szó“ („*mot vide de sens*“ p. 257.) és az, amit mi annak nevezünk, nem más, mint a „másik“ (nem keresett) rend, vagy az értelemnek a balanszírozása a két rend közt. Tehát az, amit a rendet megelőző állapotnak mondunk, amelyből a rendet mintegy megmagyarázni törekszünk, maga is már rend. Itt a petitio principii, még pedig — túlzás nélkül — az emberiség petitio principiije.

Amint Bergsonnak egész felfogása a rendről az ő alapvető meghatározása nélkül el sem gondolható, úgy az emberiséget ért ez a súlyos logikai vád sem.

b) Ennek a vádnak mélyebb ismeretelméleti alapja van. Bergson ismeretelmélete egy láncszem a világ fejlődéséről alkotott rendszerében, de másrésről tulajdonképeni végső célja a világ fejlődéséről írt munkájának a „L'Evolution créatrice“-nak is.³ Ez az

¹ Még azok sem fogadják el egészen Bergson rend-elméletét, mint pl. Louis Weber. L. az id. értekezést a R. M. M.-ban.

² „Parler d' une diversité incoordonnée á laquelle Γ ordre se surajoute est donc comettre une veritable petition de principe . . .“ p. 257.

³ L. E. C. bev. (introduction p. I. squ.)

ismeretelmélet röviden abban áll, hogy az értelem lényegmegismerésre, különösen az életnek, a tartamnak, a felfogására képtelen. Értelmünk (veleszületett) kategóriái olyanok, mint meghatározott alakú skatulyák, amelyekbe csak az mehet bele, azaz: amelyek által csak az ismerhető meg, ami már *a priori* a skatulyák valamelyikének az alakjával bir. Ilyen egyedül a merev anyag, amely fejlődésének természetes irányát követve, a geometriai merev törvényszerűség felé tendál. Ami nem ilyen merev, már ami nem ilyen a priori skatulyába illő, — pl. az élet és a tartam — csak annyira fér bele az értelembe, amennyire sikerül az értelemnek az élet fejlődő, teremtő, folyamatát darabokra tépni. E szétszakított részeknek a skatulyák alakját kell magukon viselniök, hogy az értelemhez simuljanak. De hiába próbálkozunk az ilyen skatulyáknak akármilyen tömegével és változatosságával, az élő, folytonos levésben lévő valóságnak ezek „csak pusztá árnyékát nyújtják“.¹ Olyan ez a megismerés a lényegmegismeréssel összehasonlítva, mint valamilyen tárgy körüljárása a tárgy belsejébe való belépéssel szemben.² Azt pedig, hogy az értelem az életet, a teremtő folyamatot nem, az anyagot azonban annál inkább „megismeri“, sem a Leibniz-féle harmónia praestabilita, sem a Kant-féle kategória-elmélet, sem pedig az Aristoteles-féle kép-elmélet, nem indokolják, — Bergson szerint mind a három telve van ellenmondásokkal — hanem „van egy negyedik, amelyről Kant látszólag nem is álmodott“.³ Ez abban áll, hogy az anyag és az értelem fejlődési vonala, a fejlődésben való megállása, megfordulása, azonos.⁴ Hogy egy hasonlattal világítsuk meg Bergson felfogását, képzeljünk el egy lassan megszilárduló folyadékot, amely félig szilárd állapotban sík-hosszában szétreped. A felső réteg felemelkedik, az alsó még mélyebbre süllyed, teljesen elválnak egymástól, tán világrészek választják el a két réteget, de azért a felső réteg elválási síkjában mindig hű képe marad ha nincs erőszakos beavatkozás -- az alsónak, persze csak a felületének. Úgy indult el az élet-folyam is. Lassan megszilárduláshoz közeledett egy része, szétszakadt. Az egyik fél,

¹ Introduction à la Métaphysique. (Revue de Métaphysique et de M. 1903. I.) Fogarasi Béla: Bevezetés a Metafizikába (Politzer Zs. Budapest 1910) 12. 1.

² Bev. a Met. 5. o. Cf. E.C. p. 174.

³ E. C. 224. o.

⁴ „Cette adaptation se serait d'ailleurs effectué tout naturellement, parce que c'est la même inversion du même mouvement qui crée à la fois *V* intellectualité de 1* esprit et la matérialité des choses.“ E. C. p. 225.

amely emelkedett, lett az ember, a másik, a süllyedő, az anyag. Bármily nagy is azonban a két fél közt a távolság, az előbbi magában hordja az anyag felületének (tehát nem lényegének!) hű képét. Innét az értelemben az anyag könnyű megismerése. Ez a megismerés tehát nem a tabula rasa-ként születő, *minden valóságra kiterjeszkedni* képes, elasztikus, értelemnek a kép-alkotása a tárgyról kapott excitatio következtében, hanem olyan valami, mint a fényképlemeznél, *amelyre már fotografáltak*, de míg a képet elő hívták, az előhívás. Az előhívás a tárgynak az emberrel való kontaktusa által történik.

c) Minthogy ilyen módon jön létre, a teremtő folyamat többkevesebb ellanyhulása folytán, az anyag és az emberi értelem, két dolog lesz szükséges: az anyag objectiv rendje és annak az értelemmel való megismerése. Az előbbi szükségességét az indokolja, hogy a teremtő mozgásnak *ugyanazon* ellanyhulása („détendre“) hozza létre az anyagot és annak létezési módját, amelyet az értelem rendként bámul meg. Már most amint nincs, — és nem is lehetséges — anyag nélküli anyag, ép úgy lehetetlen rend (matematikai) nélküli anyag, hiszen *in individuo* azonos ellanyhulás eredménye mindkettő.¹ A másik szükségesség pedig az, hogy az értelem számára, *ha érdektelen a működése, az anyag minden megnyilvánulása* subjective rendet jelent. Persze ez is csak a rendnek Bergson-féle meghatározása alapján áll, amely szerint a rend az alany és a tárgy harmóniája, az értelemnek a dologban való önmagára találása. (L. fent) így valóban lehetetlen, hogy az értelem az anyagban önmagára ne leljen, hiszen egyik a másiknak negatív képe — amint feljebb láttuk.

Így természetes, hogy *petitio principiit* követ el, aki „diversité incoordonnée“-ról beszél, mint amely állapot a rendnél tökéletlenebb, amelyhez valami positivumnak kell hozzájárulni, hogy rend legyen. A „diversité incoordonnée“ gondolata csak azért jelenik meg az ember lelkében, mert valamilyen kedélyállapot, vagy szükséglet az értelemnek a dologban való önmagára találását akadályozza, — amint nem illenék egymásra a két törési sík, ha közibük valamilyen sima, kemény lapot helyezünk. Mihelyt a subjectiv szükségesség, stb. akadályát elhárítjuk, rögtön rendnek tartjuk azt, amit azelőtt rendtelenségnek véltünk. Ha tehát a rendtelenségről beszélünk,

¹ Bergson egy hasonlatból azt a conclusiot vonja le, hogy annak az alapján megérthető, „Comment la même suppression de raéité positive, la même inversion d' un certain mouvement originel, peut créer tout à la fois l'extension dan l'espace et l'ordre admirable que notre mathématique y découvre.“ E. C. p. 229.

félreismert renddel állunk szemben. Ha belőle, mint rendetlenség-ből, magyarázzuk a rendet, idem per idem, vagy a *petitio principii* logikai hibájába esünk.

d) Bergsonnak erre a rend-elméletre azért van *szüksége*, hogy *ismeret- és fejlődés-elméletét biztosítsa*. A fent vázolt ismeretelmélet biztosítása a következőképp történik.

Az értelem tudományt hoz létre. A tudomány csak úgy lehetséges, ha dolgokban rend van, azaz: ha a dolgokban törvényszerűség, az értelemben pedig képesség van arra, hogy azt megismerje és systemákba foglalja. Ha a dolgokban levő törvényszerűség pozitív valami és *contingens*, — azaz lehetnének a nélkül is — akkor a kérdés így alakul: honnét van a törvényszerűség?¹ (azaz: rend objective). A második kérdés, amely az előbbiből szükségképpen támad, milyen az értelem és minő módon ismeri meg ezt a *contingens* és így labilis törvényszerűséget?

Ha az objectív rendet elfogadja Bergson, mint valami positívumot, amely a dolgok lehetséges dispositioi közül a tökéletes, ennek hiánya tökéletlen - *felborul Bergson egész fejlődési elmélete*, így ugyanis a rend valami tökéletesség és *contingens*, következőleg magyarázatot, létrehozó okot követel, amely a nagy világ tökéletes rendjével *arányban* áll. így már nem állhat fenn Bergsonnak az anyagi világ keletkezésére és kialakulására vonatkozólag az a tétele, hogy az ős valóság — tudat, vagy öntudatnak nevezi² — automatikus ellanyhulása hozza létre a homogén geometrikus törvényszerűség felé fejlődő anyagot és annak szükségképpeni rendjét. Ezzel aztán megdől az élet keletkezésére vonatkozó elmélete is, amely szerint minden élet az ősvalóság több-kevesebb feszültségének, illetve ellanyhulásának, ezek különböző fokbani keveredésének, resultansa, hiszen az élők világában még *nagyobb a pozitív, de contingens, rend!* Ezért kell Bergsonnak az anyag objectív rendjéről (azaz: rend magukban dolgokban) az fogalom, hogy az ne szoruljon magyarázatra, okra, minthogy az egyszerűen a fordított rendnek az elnyomása, tehát tiszta tagadása valamilyen magasabbnak, vagy esetleg hiánya.³

¹ Ezt a kérdést tartja Bergson az ismeretelmélet főproblémájának. „Le problème capital de la théorie de la connaissance est en effet de savoir comment la science est possible, c'est — à dire, en somme, pourquoi il y a de l'ordre, et non pas du désordre, dans les choses.“ E. C. 252. o.

² „Faute d'un meilleur mot, nous l'avons appelé conscience.“ E. C. p. 258.

³ „Il fallait prouver que l'ordre géométrique n'a pas besoin d'explication étant purement et simplement la suppression de l'ordre inverse“. E. C. 257. o.

e) Egyébként Bergson szerint ennek a „suppression“-nak az eredményeként az anyagban keletkező állapot még nem rend, hanem annak szükségképeni *conditio sine qua non*-ja. Amint az egyes törvények csak relációk, a relatio pedig lényegileg összehasonlítás, — természetesen Bergson szerint¹ — így minden törvényszerűségek összessége is, *a rend mint ilyen*, szintén csak relatio és pedig *relatio conformitatis* az értelem és a dolgok közt. Ennek a relationak a felismerése *in individuo*, adja meg a rendnek a *tudatát*. Ez a megismerés nem reflex, hanem direct. Létrejöttét, ennek a könnyűséget, az magyarázza meg, hogy — amint fent vázoltuk — az anyagnak és az értelemnek közös az eredete, egyik a másiknak nem egészen előhívott képe. Így *ennek* a rendnek a megismerése nem kíván az értelem részéről elasticitást, mozgalmasságot és így a rend létezése, megismerése, nem veszélyezteti Bergsonnak az értelemről vallott felfogását, amely szerint az csak arra való, hogy az embert képessé tegye az embertől reálsan különböző eszközök gyártására és azok segítségével arra, hogy az anyagba belemerült emberi szellem az életen keresztülvágja magát,² megismerni azonban nem képes semmi mást, mint a tapasztalat által széttördelt anyagdarabjainak egymásba és a cselekvő alanyhoz való relatióit, de azokat is csak annyiban, amennyiben azok a praktikus étellel (létfenntartás stb.) vonatkozásban vannak.³ Ha azonban a rend pozitív valami és contingens és azt az értelem *valóban* megismeri, a rendetlenségtől megkülönbözteti, más szóval: ha a realitást magát változásaiban, esetlegességeiben követni, másolni képes, már nem lesz az értelem a bergson-i anyag-formaraktár, hanem a dolgok lényegéig is elhatolni képes megismerőképesség. Azt mondjuk, hogy a dolgok lényegéig is *elhatolni* képes ez az értelem, mert a lényegmegismerés nem intuitív módon, hanem a tulajdonságokból von *következtetésekkel* történik. Hogy ilyen következtetések valóban a dolog lényegét érintik, világos — de persze nem teljesen átfogó (comprehenzív) fogalmát — adják, abból következik, hogy a tulajdonságok, cselekvések, végső elemzésben a

¹ ... La loi n' en restera pas moins une relation, et une relation consiste essentiellement en une comparaison'. . . E. C. 250. o.

² „L'intelligence vise d'abord á fabriquer ... sur matiére brute.“ E. C. 167. o. V. ö. 175. o. és sok más helyen is.

³ „Que peut elle (se. intelligence) donc connaître, elle qui ignore toutes choses? Á coté des choses, il y a les rapports.“ E. C. p. 160. „Elle (se. l'intelligence) portera essentiellement sur les relations entre la situation donnée et les moyens d l'utiliser.“ E. C. p. 163.

lényegből indulnak ki, azzal *arányosak*. Már most, ha az értelem képes megismerni a rendet, a törvényszerűségeket, tehát olyasmit, ami az anyagban legkevésbé materiális és a lényegben gyökerezik (máskülönben nem lenne abszolút állandóságuk í) akkor még inkább megismerheti a materialisabb tulajdonságokat. Így tehát az ész következtetései a lényegnek megismerését biztosítják. Így felborulna Bergsonnak egész irracionalizmusa, kissé fantasztikus és egészen dogmatikus intuitio-elmélete.¹

Látjuk tehát, hogy *Bergson rend-fogalma és egész rend-elmélete evolutio- és ismeret-elméletének szükséges összekötő láncszeme, mely nélkül egyik sem állhat meg*. Nem is a valóság szemlélete és átgondolása hozta létre, hanem kizárólag fent ismertetett elmélete „hozta” magával, annak a képére alkotta éles ötletességgel, de úgy hisszük — tévesen. Miután pedig megalkotta — *fejlődés- és ismeret-elmélete szerint* és számára, az így elkészített fogalom segítségével akarja viszont fejlődési és ismeret-elméletének igazságát kimutatni, az ellene felhozott ellenvetéseket megcáfolni. Más szóval: Bergson evolutio- és ismeret-elmélete az ő razi/fogalma nélkül felborul, — amint fentebb láttuk ezzel támasztja alá elmélet-constructióját, ezt pedig fejlődési- és ismeret-elméletéből vezeti le! Ezek alapján úgy látjuk, hogy a *petitio principii* a bármennyire is genialis, — Bergsonnál található és nem az emberiségnél, köztük a fentebb adott klasszikus meghatározás atyjánál, Széni Ágostonnál, aki és vele együtt az emberiség, Bergson sem véve ki — megcsodálja az elemek egyik kölcsönös elhelyezkedését akár a kis kristályban vagy sejtecskében, akár a nagy világ hatalmas égi testeiben és azt rendnek nevezve megkülönbözteti a dolgok olyan állapotától, amelyben ezt a harmonikus elhelyezkedést nem találja meg. Ugyanakkor, mikor az emberiség ezt a csodás rendet látja, nem íőiodik sem fejlődési-, sem ismeret-elméleti következményekkel, vagy előítéletekkel. Ez az ő számára a realitás kézzelfogható adottsága, e szerint kell alakulnia a teoriának, mert — és ez a józan emberi ész fel fogása a valóság nem követheti a teoriákat. Lehet itt egyáltalán *petitio principii*? Persze, ha Bergson az emberiség rendfogalma

¹ „Ez a filozófia annak a ritka pillanatnak a mámorában született meg, mikor az elragadott lelek minden korlátot leomlani érez az én és a világ közt. *Ugy* az ilyen élményből fakadó antiracionizmus teljesen dogmatikus jellegű, azt tán mondanom sem kell“. .. Dr. Nagy József: „A mai filozófia főirányai.“ (Budapest, Franklin 1923) 69. o.

helyébe *a magáét teszi*, de nem adja át neki az Ő sajátos ismeretelméletét, akkor a *petitio principii* elvitathatatlan. Azonban az emberiségnek nem konveniál ez a rendfoglalom és nézetünk szerint még nem nevezett senki valamilyen elem-kapcsolódást egész komolyan Bergson rendfogalma szerint rendnek!

III.

1. Ezzel Bergson rendelmélete analizálásának a végére értünk. Úgy véljük, kimutattuk, hogy ez az elmélet *nem oldja meg* a rend nagy problémáját. Ennek az az oka, hogy a kiváló gondolkozó nem állt meg *először* naiv csodálkozással a rend előtt és így nem is annak primitív szemlélete dobta bele lelkébe a problémát, hanem fejlődési elmélete végén és ismeretelméletének a kezdetén szükségét látta a probléma felvetésének, hogy segítségével rendszerének *összekötő-kapcsát* megkapja. Az egész rendtant bele kellett illeszteni rendszerébe, amelyben már egész pontosan *körülhatárolt hely* várt rá. Ezért, — ha szabad így kifejeznünk magunkat, — Bergson rendelmélete, a sok értékes és szép fejtegetés, bölcséleti rendszerének az áldozata lett.

Azt is mondhatjuk, hogy bölcselőnk felfogása a rendről nagy-szerűen beleillik rendszerébe, de a rendet izoláltan szemlélők, azt bölcséleti rendszerek okoskodásaitól függetlenül vizsgálók, várakozását nem elégíti ki. Nem vezet be bennünket a rend lényege megismerésének a titkába, hanem inkább — többé-kevésbé — tagadja, hogy van benne mélység. Bergson bizonyos szellemi superioritással támadja a mechanikus fejlődési elméletet és világnézetet, a rend kérdésében viszont ő esik bele a merev mechanizmus hibájába. Nem oldotta tehát meg a rend problémáját, — pedig tőle várhattuk volna — de azért hálásak lehetünk a kérdés sokoldalú megvilágításáért, új attitude-ök nyújtásáért: nagyon világosan adta fel a kérdést, széttagolta azt, határozott irányt szabott a további kutatásnak.

Röviden és pregnánsan bemutatta, hogy a *noetikának is fő-problémája* a rend. Gazdagította ezzel a bölcsélet nevezett ágának a tárgykörét, egyben pedig — és ebben látjuk Bergson főérdemét jelen kérdésünkben — az ismeretelméletet meteorikus helyzetéből lehozta, a rend láncszemével a fejlődő valóság és tudományának szerves egészébe bekapcsolta.

Munkánk — egyelőre — negatív volt: hiányokat mutattunk be, anélkül, hogy a rend problémájának pozitív megoldását meg-

kíséreltük volna: azt avatottabb tollra bízjuk, vagy tán később magunk is megpróbáljuk.

2. Bergson a jelenkor tipikus gondolkozója: rendszere filozófiai forradalom. Mentora minden szellemi, művészeti forradalomnak. Az ő filozófiája igazolja az expressionista képzőművészt és költőt, a relativista Einsteint, a kulturtörténész Spenglert, a theoretikus spiritizmust, dr. Rudolf Steiner anthroposophiáját. Ezek mind látnak, de úgy, hogy meglátásuk mások által nem ellenőrizhető — kivéve persze Einsteint. A régít, mint elavultat, a *maga egészében* elvetik és ők maguk akarnak egy egészen új szellemi világot felépíteni. Hogy ezen építésük közben valóban újat alkotnak-e, vagy valamilyen egészen régít elevenítenek fel, sokszor nem is tudják: nem kutatják a régít.¹ Azzal sem törődnek, hogy „új” szellemi világuk felépítése közben mennyi értéket rombolnak le. Sorsuk aztán az, — história docet — hogy új világuk velük *együtt* öregszik, hal meg. Nem marad élő valóság; a nevezett tudományok történetében kapnak több-kevesebb helyet, esetleg egy lap alatti jegyzetet. Ahogy ők bántak a régivel, úgy bánik velük a még újabb. Még ami jó is volt rendszerükben, az is feledésbe merül. Tőlük, a merészekről, a minden régít, a kortársak lelki tartalmát is, lenézőktől, tagadóktól — semmi sem kell; nem helyes, de így van.

Mennyivel jobb volna a ház építési módját a szellemi építésben is elfogadni! Egyik lerakná a fundamentumot, a másik egy-egy integrális részt hozna, a harmadé a tető, díszítene a negyedik. Valahogy a matematika ezt csinálja. Nincs matematikus, aki a $2 \times 2 = 4$ -ben, vagy a Pythagoras-tételben kételkednék. Ezek biztosított kincsek, amelyekhez nyúlni tilos, csak rájuk építeni szabad. Ezért van a folytonos, nagyszerű fejlődés, amelynek a modern technika sok vívmánya is köszöni a létét. Hol van ezzel szemben Pythagorasnak a cosmológiája!

Bergson evolutio-elméletében is van sok figyelemreméltó, értékes meglátás, főként ott, ahol tévedéseket cáfol, mint pl. a Darwinizmust.² A maga egészében azonban poétikus, nagyszerűen megszerkesztett — véleményünk szerint — új-keresés. Ismeret-

¹ Bergson intuitionizmusa pl. meg volt már Philonál, (-f- 40 és 50 közt Kr. u.) L.: Dr. Nagy József: A metafizikai intuicióról Athenaeum évf. 1919. I. 1—19 I. és II. 49—76 I.) kiváló értekezését. Bergson fejlődési elmélete csak részleteiben különbözik a késői Brahmanizmusétól.

² L. E. C. p. 57. sq.

elméletében is vannak nagy értékek. Jó, hogy felhívja a figyelmet az értelem gyengeségeire, merevségére bizonyos dolgokban, vagy mondjuk úgy: az élő-valóság megismerésének a nehézségeire. De az egész értelmet elvetni, amelyben évezredek keresztül az emberiség nagy része bízott, amely a tudományos megismerésnek megmérhetetlen tömegét produkálta és helyette az állatéval közös eredetű és lényegű ösztöntől („l’instinct“) várni minden való-megismerést, — már nagyon túlló a célon.

Az értelem ezen kivégzési-művelete közben támad, lerombol Bergson olyan értékeket, amelyeket az emberiség kincsként birt és a merész támadás lehetőségéről tán nem is álmodott. Ilyen kincs a *rend* és arról való — fentvázolt — fogalmunk. A csillagos éjszaka panorámáját, a kristályt, a virágot megbámulja az egyszerű ember, talán, mert nem nagyon érti; de megbámulja még jobban a tudós, mert érteni véli. A rendben az emberiség számára nemcsak megismerési, hanem *kedélyi* értékek is vannak és ezért a támadásra hevesebb lesz az ellenállás, ellentámadás. Tán ez a kedélyi értékiség lesz az oka annak, hogy a gondolkozóknak a méltányosnál is erősebb kritikáját hívják ki Bergson tételei és így — előbb-utóbb — a rosszal együtt a jót is az emberiség nagy papírkosarába dobják. Milyen nagy-nagy kár pedig érte!

Bergson a Bevezetés a Metafizikába c. értekezésében felállítja metafizikájának főbb tételeit. Az első így hangzik: „Van egy külső és szellemünknek mégis közvetlenül adott valóság. E tekintetben a *józan észnek van igaza* a filozófusok idealizmusával és realizmusával szemben.“¹

Az emberiség tudományos és természetes metafizikájának pedig egyik alapvető tétele: van a világban csodálatos, tökéletességet jelentő *rend*, amelyet az emberi értelem, a valóságot követni képes elasticitással, ismer meg. *Ebben is a józan észnek van igaza Bergsonnal szemben.*

¹ Id. m. 29. o. (Aláhúzás tőlünk.)